

ספרות יפה וחינוך לדמוקרטיה

בספרות העולם מצויים סיפורים או יצירות רבות, שעיקרן הוא חייהם של חבורות נערים, בין אם ההימצאות בחבורה היא מתוך אילוף, כמו "בעל זכוב" של גולדינג או "אי הילדים" של מירה לובה, ובין אם ההימצאות בחבורה היא בבתי-ספר שקיימת בהם פנימיה. בתי-ספר כאלה ביצירות ספרות הם מסוגים שונים, כמו: פנימיות לעבריינים ברוסיה (באלה מפורסם הספר "פואימה פדגוגית" של מקרנקו — ולא נעסוק בו) "רפובליקה שקיד" של ג' בייליק ול' פנטליבו (שם בדוי. השם האמיתי הוא אלכסיי איוואנוביץ יירמייב) וכן ספרים על חיי פנימיה באנגליה, שמצויות בה פנימיות לרוב בעיקר שהן פנימיות לבני עשירים. הקמת הפנימיות באנגליה היא חלק מתפיסת עולם לפיה יש במוסדות מסוג זה כוח לחישול האישיות. אחת הדוגמאות לסיפור על פנימיה כזאת הוא "זקני ביה"ס בוילבי" מאת טלבוט ביינס ריד, או בתרגום החדש של אוריאל אופק "אלופי וילובי"².

גם ספרי נוער מקוריים על פנימיות בארץ מצויים אצלנו אך לא נדון בהם כאן. בכל ספר טוב, מושם הדגש על עיצוב האופי של כל אחת מן הדמויות. הספרים ה"רוסיים" על מוסדות לעבריינים מדגישים את השוני של כל נער, שראשיתו עברייני וסופו אדם מועיל בחברה לאחר "התיקון" המוסרי — בעיקר בזכות אישיותו של מנהל ביה"ס, אך גם בזכות האדיאולוגיה הקומוניסטית.

הילדים ב"רפובליקה שקיד" מוצאים לעצמם עניין בהצטרפם ל"קומסומול". אמנם הם עושים זאת בהצבעה, בצורה דמוקרטית. הם מחפשים עניין חדש מעבר לביה"ס, דנים באפשרויות השונות העומדות לפניהם ומגיעים למסקנה שכדאי להם להצטרף ל"קומסומול".

אופייני לעלילות המתרחשות בפנימיות הוא קיומה של אסיפת נערים שמחליטה או פרלמנט של ילדים. השלטון העצמי של חברת הילדים הוא בדרך כלל בן דמותו של השלטון במדינה (בעיקר כמובן בספרות האנגלית שנדון בה) שמחוץ לביה"ס, שלטון פרלמנטרי המגיע להישגים חשובים. אלה הישגים אמיתיים הנובעים מתוך רצונם והבנתם של הילדים ולא מתוך כפייה של המורים.

"רפובליקה שקיד"

ב"רפובליקה שקיד", למשל, יש כלים לניהול חברת הילדים וע"י קריאה מודרכת של תלמידים ניתן לדון בכלים הללו, לבקר או לאמץ את הגשתם אם באופן מלא אם באופן חלקי.

1. 'רפובליקה שקיד', מאת ג' בייליק ול' פנטליבו, תרגם מרוסית: מ. אבישי, הוצאת שטיבל, ברלין—תל-אביב. (הוצאה חדשה, מסדה 1981).

2. 'אלופי וילובי', מאת טלבוט ביינס ריד, תרגם מאנגלית: אוריאל אופק, ספרי כתר, כתר, ירושלים 1980.

מכיוון שכל ביה"ס הוא מדינה בזעיר אנפין, יש בו חוקים ומערכת חוקים מלווים תמיד בשכר ועונש. נשים נא לב לקטע ב"רפובליקה שקיד" — קטע המספר על הפנקס, שבו נרשמות העבירות של כל נער ונער (133). מערכת החוקים מוכתבת מגבוה. עם זאת רוצה המנהל להקים "ממשלת עם" של אסיפה. הרעיון אמנם בא מגבוה, אך התלמידים מאמצים אותו וכך נעשה שלהם (79). שיאה של עבודת הפרלמנט מצוי אולי בתפקיד הקשה והאכזרי ביותר — הוצאת ילדים מבית הספר, דבר שעשוי להרוס חיים (312)*.

הפרלמנט או ההחלטות של נערים, בעניינים שיש בהם כדי לקבוע גורלות של חברים, מצריכים חינוך לאחריות אישית. אין ה"דמוקרטיה" בספרות זאת פן של חיי המון, אלא להיפך: עיצוב האישיות מהיבט מוסרי, היבט פסיכולוגי (בעיקר אחריותו) והיבט אינטלקטואלי. כל אלה מכשירים למעשה את הנער להשתתף בשלטון עצמי. כמובן, בפנימיות הדברים נעשים בחסות המנהל, שהוא דמות חיובית, מיוחדת במינה, דמות של מנהיג-אב. גולת הכותרת של החינוך לדמוקרטיה ב"רפובליקה שקיד" היא עתון ביה"ס. גם כאן היתה יד המנהל. הוא היה זה שהציע הכנת עיתון לביה"ס. אח"כ קיבלה התופעה חיים עצמיים ותנופה משלה. העיתון, לא זו בלבד ששיקף את הנעשה בביה"ס, אלא גרף את העוסקים בו ליצירתיות. ה"שקידים" נסחפים לבולמוס של כתיבת עיתונים — בלשון הספר זו "מגפת העיתונאות" (172). יש כאן בולמוס מצד אחד והתחרות מצד שני. הדבר מביא להתפתחות של סוגי עיתונים, רציניים, גדושי שירים ויצירות ספרות אחרות, וכן תיאורים של הנעשה ("אספקריה") ואפילו עיתונים היתוליים ("יתוש"). שמות העיתונים הם למעשה חיקויים לשמות הקיימים בחברה הסובבת כמו "כוכב", "השחר האדום", "ידיעות" וכדו' (186-187).

תחושת הניהול העצמי של החיים נובעת בהחלט מכתבת הילדים בעיתונות (24). כותבים על כל נושא שמעניין את התלמידים, גם המנון. אמנם המנהל משפץ את שיר המנון, אך בכל זאת הוא נכתב ע"י בן שקיד. זוהי דמוקרטיה מאד מודרכת, אך מחנכת לביטוי עצמי ולטיפוח חופש הביטוי — לפחות היתה זאת התקווה מיד לאחר המהפכה. הכלים — פרלמנט, עיתונות, ביטוי עצמי, דברי ביקורת, אחריות אישית ואחריות קולקטיבית — כל אלה הם למעשה חינוך ראשוני לדמוקרטיה.

אלופי וילובי

ספר שונה מאד על אף הפרינציפ הדומה במבנה הפנימייתי, הוא "אלופי וילובי". כאן החינוך אינו מביא לבחירת אידיאולוגיה. אנגליה — ארץ הפרלמנט הראשון בעולם — משרה דמוקרטיה על ביה"ס. גם פה יש דמוקרטיה מודרכת. המנהל הוא הבוחר את ה"ממונה" על התלמידים על פי הקריטריון של ההישגים הגבוהים ביותר בלימודים. גם המנהל גם הממונה נותנים דוגמה אישית. מעולם היה הממונה התלמיד הטוב ביותר והספורטאי הטוב ביותר ועל כן לא היו עוררין על בחירתו. הסיטואציה המרכזית בספר היא בבחירת ממונה שהוא התלמיד הטוב ביותר ולא הספורטאי הטוב ביותר.

* מראה מקומות לפי הוצאת שטיבל.

התלמידים ערערו בדרך לא דמוקרטית, נסיון להכשלת הממונה ע"י חיתוך הגה סירתו לקראת תחרות אלא שטעו בסירה ונכשלו, ובדרכים דמוקרטיות ע"י הגשת עצומות, בחירות בממונה נוסף מטעם פרלמנט הילדים. השיטות הן כמו מחוץ לביה"ס נאומים ארוכים בפרלמנט להכשלת הליכים (פיליבסטר, 214).

בוילובי, כמו בכל מדינה יש חוקי יסוד המגינים על הדמוקרטיה מפני עצמה, כמו בחירת הממונה ע"י המנהל, כמו מקומות בילוי שהם מחוץ לתחום לתלמידים. כל נסיון לשנות זאת נכשל. גם במציאות המדינית בעולם יש חוקי יסוד. יש מקום לדון על מהות חוקי היסוד כדרך להגן על הדמוקרטיה מפני הרצים לנצלה בדרכה שלה.

כאשר ב"שקיד" היתה תחושת שובע מתעלולים פנו הילדים ללימודי היסטוריה ואידיאולוגיה — למעשה הגיעו בדרך דמוקרטית מודרכת לעקרון הסביבה בה יחיו. בוילובי, כאשר עייפו הנערים מתעלולים וגם ממעשים רעים (חיתוך ההגה) הם מתחרטים. הדמוקרטיה האנגלית מעצבת את אישיותו המוסרית של הפרט והנערים משנים דרכים, וחוזרים ללימודים ביתר עוצמה. אישיות חזקה במובן המוסרי-חברתי והאינטלקטואלי מסוגלת לשמור על הדמוקרטיה. וקיומה של הדמוקרטיה בוילובי היא למען האדם החי בה.

וכפי שאומרים הפסיכולוגים, בעיקר ההתנהגותיים, המשחק מכשיר לחיים גם בני אדם וגם בעלי חיים. כך גם המשחק בדמוקרטיה. בלשון בוטה כך גם משחק החתולה עם גוריה כדי להכשירם לצוד עכברים.

בעל זבוב

עם כל האמור עד כאן, אין הדברים כה פשוטים, כפי שהם נראים בספרים שהזכרנו. ניתוח בעל חשיבות, ניתוח אכזרי מאד של חברת-ילדים מצוי בסיפור "בעל זבוב" של גולדינג.³ מסופר על ילדים שניצלו מתאונה והגיעו לאי. הם התכנסו לאסיפה ובחרו להם מנהיג (ראלף), סמל השלטון הפרלמנטרי שהיה בידי הוא הקונכיה — הפטיש הפרלמנטרי, אלא שאט אט נשמת השלטון מידי ראלף הנבחר ועבר לג'ק, הפרא, חסר המעצורים והמוכשר לצוד חזירי בר ולהאכיל בהם את חבריו. המנהיג הנבחר, האסיפה והחלטותיה הפוכים לעניין גלעג. הילדים עוזבים (בשלבים) את מנהיגם הנבחר ועוברים לקבוצת הציידים שג'ק הוא מנהיגם. למעשה עובר על הילדים תהליך התקרנות והם נשמעים למנהיג החדש, שבידיו הכוח, מתוך פחד ואימה. קורים בסיפור שני דברים נוראים: משחק שעשועים בצייד כאשר באחד משמש הילד כחיה הנצודה, משחקים בו בפראות עד לרציחתו. הקטע אינו מתאר רצח בלבד אלא את חולשתה הנוראה של הדמוקרטיה וכשלונה. וכך נאמר בעמודים 142—145:

"כל אחד אכל כאוות-נפשו?"

מנעימת קולו נשמעה אזהרה שיטודה בגאות הבעלות. [...] ג'ק דיבר: "הגישו לי משקה". הנרי הושיט לו קליפה והוא שתה, [...] כוח ביצבץ מתיפוחי ורועותיו השחומות מרות ישבה על כתפו וליהגה באזנו כזקיף.

3. 'בעל זבוב', מאת ויליאם גולדינג, תרגמה מאנגלית: אסתר כספי, עם עובד, תליאביב 1965.

[...]

"מי רוצה להצטרף לשבת שלי? אני נתתי לכן מזון", אמר ג'ק "והציידים שלי יגנו עליכם מפני המפלצת. מי מצטרף לשבת שלי?"

[...]

"מי רוצה להצטרף לשבת שלי ולהשתעשע?"

[...]

ג'ק קפץ אל החול.

"לרקוד את הריקוד שלנו! התחילו לרקוד!"

[...] רוג'ר היה לחזיר [...] בעוד רוג'ר מחקה את חרדת-האימים של החזיר. [...]

"הרוג את המפלצת! שחט אותה! שפוך דמה! חסל אותה!"

האי-ראצינאליות בולטת כאן. הריקוד — פולחן פרימיטיבי, והמצאת מפלצת כדי לטעת פחד עמוק ועל ידי כך — משמעת של כניעה. על ההכנות למעשה זה אנו קוראים בעמוד 109:

"דרוש לזה חזיר" אמר רוג'ר, "כמו בציד אמיתי".

"או שמישהו יתראה כחזיר", אמר ג'ק. "מישהו שיתחפש לחזיר ויחקה את — אתם יודעים, יעמיד פנים שהוא מפיל אותי, וכל זה —" "דרוש לזה חזיר אמיתי", אמר רוברט, "מפני שבסוף צריך להרוג אותו".

"נקח זאטוט", אמר ג'ק, "והכל צחק".

לא היה זה מקרה של השתלבות אלא משחק מתוכנן של רצח.

אחרי הרצח, לשם שעשוע, בא רצח חד וחלק של חורזיר. החכם הזהיר קודם לכן ואמר באחת האסיפות "אולי החיה היא בתוכנו" (83) ואחריו ניסו אף לרצוח את ראלף, אך הוא ניצל בזכות אניה שהגיעה לאי. השתלטותו של ג'ק היא ממש על פי המודל המכונה מקיאוויליום המנוסח היטב ב"הנסיך" של מקיאווילי, היינו השלטון כמטרה המקדשת את כל האמצעים. זהו השלטון שניצח ב"בעל זבוב".

ספר זה מתריע בשני תחומים הנוגעים מאד לעניין החינוך לדמוקרטיה. האחד — הסכנה שאורבת לדמוקרטיה שבעצם מהותה ועוצמתה טמונה גם חולשתה, בעיקר במצבים קיצוניים, והיא עשויה להתנפץ או להיכבש ע"י כוחות שטניים, אפילו בדרכים דמוקרטיות, ומכאן שהדמוקרטיה זקוקה לטיפוח ולהגנה.

וכמובן התיבט השני הוא הדגשת הסכנה שבשלטון יחיד, ששולטים בו פחד וכניעה, ולא אחת מעשים גוראים ונפסדים, כדי להיותר בחיים בתוך עולם יצרי ואי-ראצינאלי. אולי צריך ספר זה, כמו למשל גם "חזות החיות" ו-"1984" של אורוול, להיות ספרי חובה שישמשו ללימוד ולעריכת משפטים בחברות ילדים על מהות השלטון הדמוקרטי ולעומתו על מהות השלטון הלא דמוקרטי והלא ראצינאלי, על המנהיג הלא-דמוקרטי שנוטל לעצמו סמכות לשחק להנאתו בחיי אנשיו.

מקצוע הספרות עשוי לשמש שדה התמודדות אינטלקטואלי וריגשי בנושאים אלה.